

J Neethling & JM Potgieter

Noodtoestand en die aksie van afhanklikes: *Maimela v Makhado Municipality* 2011-5-20 Saaknr 269/10 (HHA)

1. Feite

Die eerste eiser (M) en ene D, die oorlede man van die tweede eiser (P), is deur skote getref wat afgevuur is deur die tweede verweerder (N), 'n werknemer van die eerste verweerder, 'n munisipaliteit. M het die skoot oorleef terwyl D gesterf het weens die wond wat hy opgedoen het. Die eisers stel 'n skadevergoedingseis teen die verweerders in, M weens die beserings wat hy opgedoen het, en P weens die verlies van onderhoud namens haar en haar vier kinders weens die dood van D met wie sy ingevolge 'n gewoonteregtelike huwelik getroud was. Die munisipaliteit word middellik aangespreek omdat N na bewering in die loop van sy diensbetrekking opgetree het, en N in persoonlike hoedanigheid. Die verweerders beroep hulle op noodweer en noodtoestand as verweersgronde.

M en D was lede van die vakbond SAMWU en ook werknemers van die munisipaliteit. SAMWU het 'n beskermde staking uitgeroep weens 'n loondispuut met die munisipaliteit. Gedurende die staking het N, in sy hoedanigheid van Menslike Hulpbronnebestuurder, die gebied van die staking betree. Daar is hy met 'n knopkierie op die kop geslaan en deur ander lede van die skare geskop en geslaan totdat hy op die grond geval het. Hier is hy verder met knopkieries aangerand en geskop. Omdat sy lewe in gevaar was, het hy sy vuurwapen uitgehaal, oorgehaal en daarin geslaag om blindelings twee tot drie skote af te vuur terwyl hy nog op die grond gelê het. M en D is deur twee skote getref. Daarna het N bebloed en met geskeurde klere orent gekom maar is na bewering deur 'n ander persoon met 'n klip teen die kop geslaan waarop hy sy bewussyn verloor het. Hy het eers later in die hospitaal bygekome.

Die verhoorhof bevind dat die optrede van N geregverdig was ongeag daarvan of hy in noodweer, dan wel in noodtoestand, opgetree het en wys die eise van die hand. Die eisers appelleer na die Hoogste Hof van Appèl.

Prof. Johann Neethling, Departement Privaatreg, Universiteit van die Vrystaat.

Prof. Johan M. Potgieter, Departement Privaatreg, Universiteit van Suid-Afrika.

2. Beslissing

Ten aanvang stem Mpati P¹ met die verhoorhof saam dat in die afwesigheid van enige getuienis dat M en D aan die aanranding van N deelgeneem het, noodweer nie tot die beskikking van N is nie. Hy laat hom soos volg uit oor die onderskeid tussen noodweer en noodtoestand, onder andere met verwysing na *Crown Chickens (Pty) Ltd t/a Rocklands Poultry v Rieck*:²

It suffices to say that necessity, unlike self-defence, does not require the defendant's action to have been directed at the perpetrator of an unlawful attack. It is invoked where the action, or conduct, of the defendant was 'directed against an innocent person for the purpose of protecting an interest of the actor or a third party (including the innocent person) against a dangerous situation'. And whether or not the defendant's conduct would be covered by the defence of necessity will depend on all the circumstances of the case.

Met verwysing na Burchell³ stel die Hof⁴ die vereistes vir 'n geslaagde beroep op noodtoestand soos volg: 'n regsbelang van die verweerder moet in gevaar gestel gewees het deur 'n bedreiging wat reeds begin het of onmiddellik dreigend was maar nie deur die verweerder se skuld veroorsaak is nie. Hierbenewens moet dit noodsaaklik vir die verweerder gewees het om die gevaar af te weer en moet die middele wat hy gebruik het, in die omstandighede redelik gewees het. Volgens die eisers het N se optrede nie aan laasgenoemde vereiste voldoen nie omdat die wyse waarop die vuurwapen in die omstandighede afgevuur is, nie redelik was nie. In hierdie verband wys Mpati P⁵ daarop dat dit nie nodig was vir N om aanspreeklikheid te ontduik ten einde te bewys dat M en D deel van die aanvallende skare was nie.⁶ Volgens Mpati P⁷ was N se optrede klaarblyklik redelik omdat dit noodsaaklik was om die aanval af te weer – as N nie die skote afgevuur het nie, sou hy na alle waarskynlikheid doodgemaak gewees het. Hy vervolgt:⁸

It was not suggested before us that it was not reasonable for [N] to have averted the danger of being killed by a murderous crowd by firing shots with his firearm. Nor was it argued that the use of his firearm by [N] was not the only reasonably possible means of averting the danger. [Footnote 5: This is one of the considerations a court must take account of in determining the reasonableness of a defendant's conduct – see *Crown Chickens*:123] In these circumstances, I fail to see how it could be argued that it was not reasonable for him to have fired randomly in the direction of the crowd, if indeed he did, when people in that very crowd were perpetrating the murderous attack on him. It may well be, and in all probability is so, that most of the crowd were not close enough

1 *Maimela v Makhado Municipality* 2011-5-20 Saaknr 269/10 (HHA):paragraaf 16.

2 2007 2 SA 118 (HHA):122.

3 Burchell 1993:75.

4 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 17.

5 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 18.

6 Sien ook *Petersen v Minister of Safety and Security* [2010] 1 All SA 19 (HHA):23.

7 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 18.

8 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 19.

to physically participate in the assault. But it is precisely these situations that the defence of necessity seeks to cover.

Die eisers voer aan dat 'n hof uitermate huiwerig moet wees om sonder hoogs oortuigende getuienis en omstandighede te aanvaar dat dit regmatig is om 'n onskuldige persoon te dood, en verwys in hierdie verband na die reg op lewe wat in artikel 11 van die Grondwet verskans word. Hierop antwoord Mpati P⁹ dat die Konstitusionele Hof in *S v Makwanyana*¹⁰ reeds beslis het dat “[t]o deny the innocent person the right to act in self-defence would be to deny that individual his or her right to life” en dat dieselfde benadering ten aansien van noodtoestand behoort te geld waar 'n verweerder kan aantoon dat sy gedrag by die doodslag van 'n onskuldige persoon objektief redelik in die besondere omstandighede was, inaggenome die beginsel van proporsionaliteit. Met verwysing na die opmerking in *Crown Chickens*¹¹ dat “the greater the harm that was threatened, and the fewer the options available to prevent it, the greater the risk that a reasonable person would be justified in taking, and *vice versa*”, verklaar Mpati P dat “there can be no greater harm than a threat to one’s life”.

Die argument van die eisers dat dit nie redelik vir N was om die skote na die skare af te vuur nie omdat daar 'n alternatiewe uitweg vir hom beskikbaar was, naamlik om een, twee of drie keer in die lug te skiet, of in die grond vas, of een skoot na die skare, is volgens Mpati P¹² die benadering van 'n leunstoelkritikus wat nie deur die feite van die saak gerugsteun word nie. Hy kom tot die slotsom¹³ dat N se gedrag objektief redelik was en dat die verweer van noodtoestand dus korrek deur die verhoorhof gehandhaaf is.

Wat P se aksie van afhanklikes betref, word aangevoer¹⁴ dat selfs al sou N redelik opgetree het, die afhanklikes steeds 'n geldige eis het. Daar word op die volgende opmerkings van Burchell gesteun:

However, if an innocent person has been killed by another under compulsion, no conflict with the existing law in South Africa would result if the deceased’s dependants were able to sue the killer for damages for loss of support. As we have seen, the dependants sue in their own right and the fact that the killer’s conduct might be justified by compulsion (ie lawful) vis-à-vis the innocent victim does not impair the right of the dependants of the victim to recover damages for loss of support from the person who has deprived them of this support. The deprivation of support remains unlawful even though the killing of the breadwinner is lawful.¹⁵

9 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 20.

10 1995 3 SA 391 (KH):448.

11 *Crown Chickens (Pty) Ltd t/a Rocklands Poultry v Rieck*:123.

12 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 21.

13 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 23.

14 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 24.

15 Burchell 1993:77.

Mpati P stem egter nie saam nie aangesien daar volgens hom nie onregmatig teenoor die afhanklikes opgetree is nie. Hy verklaar¹⁶ dat een van die basiese bestanddele van 'n afhanklike se eis vir verlies van onderhoud is dat die verweerder die dood van die broodwinner op onregmatige wyse moet veroorsaak het.¹⁷ Aangesien sodanige onregmatigheid nie deur P bewys is nie, word haar eis van die hand gewys.

3. Kommentaar

'n Tyd gelede het ons opgemerk dat noodtoestand as verweer in die deliktereg selde in die HHA ter sprake kom.¹⁸ In die onlangse verlede het die HHA hom egter by drie geleenthede oor hierdie kwessie uitgespreek, te wete in *Crown Chickens, Petersen* en die saak onder bespreking. In *Crown Chickens*¹⁹ wys Nugent AR daarop dat alhoewel die oorwig van akademiese mening is dat noodtoestand as regverdigingsgrond geag word wat die onregmatigheid van 'n handeling ophef en dat die maatstaf vir die beoordeling van dié verweer objektief is, daar nog nooit gesaghebbend bepaal is wat die regwetenskaplike nis ('jurisprudential niche') vir noodtoestand binne die skema van deliktuele aanspreeklikheid is nie, naamlik of dit onregmatigheid (regverdigingsgrond) dan wel nalatigheid (skulduitsluitingsgrond) ophef nie. Alhoewel Mpati P²⁰ na hierdie mening verwys, blyk duidelik uit sy uitspraak dat hy noodtoestand as regverdigingsgrond beskou en hoegenaamd nie in die betrokke omstandighede as skulduitsluitingsgrond nie. Hierdie uitspraak (asook dié van Brand AR in *Petersen*) bevestig nou sonder twyfel gesaghebbend tereg dat noodtoestand in eerste instansie as regverdigingsgrond dien.²¹

Uit die uitspraak blyk duidelik dat die Hof,²² in ooreenstemming met die algemene redelikheidstoets vir onregmatigheid in ons reg,²³ die grense van noodtoestand as regverdigingsgrond aan die hand van die redelikheid al dan nie van die verweerder se gedrag bepaal. In hierdie verband is dit ook belangrik dat die optrede van die verweerder die enigste redelike uitweg, oftewel noodsaaklik moet wees om die nood vry te spring.²⁴ In *Crown Chickens*²⁵ spreek Nugent AR die mening uit dat dit by sowel onregmatigheid as nalatigheid daarom gaan of die verweerder se optrede redelik was, dit wil sê of die redelike persoon in die posisie van die dader op dieselfde wyse sou opgetree het. Soos reeds daarop gewys,²⁶ word dieselfde toets sodoende ten

16 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 25.

17 *Sien Evins v Shield Insurance Co Ltd* 1980 2 SA 814 (A):839.

18 Neethling en Potgieter 2007:668.

19 *Crown Chickens (Pty) Ltd t/a Rocklands Poultry v Rieck*:122.

20 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 24.

21 *Sien Neethling en Potgieter* 2010:99; *Van der Walt en Midgley* 2005:127-128; *Loubser en Midgley* 2010:166-167.

22 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 19.

23 *Neethling en Potgieter* 2010:38 ev.

24 *Burchell* 1993:75; *Loubser en Midgley* 2010:169; *Van der Walt en Midgley* 2005:127.

25 *Crown Chickens (Pty) Ltd t/a Rocklands Poultry v Rieck*:122-123.

26 *Neethling en Potgieter* 2007:669-672.

onregte vir beide delikselemente aangewend en die onderskeid tussen die twee elemente verdoesel. Die korrekte benadering sou wees om *ex post facto* (en nie aan die hand van die *ex ante* redelike persoon-nalatigheidstoets nie²⁷) te bepaal of daar, objektief beoordeel, met verwysing na die omstandighede wat werklik bestaan het en die gevolge wat werklik ingetree het, 'n noodtoestand bestaan het. Hierdie benadering blyk ook uit Mpati P se uitspraak²⁸ aangesien hy met inagneming van al die relevante feite, die omstandighede wat werklik aanwesig was, en al die gevolge wat werklik ingetree het, bepaal het dat N se lewe werklik in gevaar was omdat hy na alle waarskynlikheid sou gesterf het indien hy nie die skote afgevuur het nie. Daarom was N se optrede, objektief gesien, redelik.

In die lig hiervan is Brand AR se volgehoue standpunt dat die redelikheid van die dader se optrede niks met onregmatigheid te make het nie, direk strydig met Mpati P se benadering. Brand AR stel dit soos volg in *Le Roux v Dey*:²⁹

In the more recent past our courts have come to recognise, however, that in the context of the law of delict: (a) the criterion of wrongfulness ultimately depends on a judicial determination of whether – assuming all the other elements of delictual liability to be present – it would be reasonable to impose liability on a defendant for the damages flowing from specific conduct; and (b) that the judicial determination of that reasonableness would in turn depend on considerations of public and legal policy in accordance with constitutional norms. *Incidentally, to avoid confusion it should be borne in mind that, what is meant by reasonableness in the context of wrongfulness has nothing to do with the reasonableness of the defendant's conduct, but it concerns the reasonableness of imposing liability on the defendant for the harm resulting from that conduct.*

Dit lê nie op ons weg om die kritiek te herhaal wat ons voorheen uitgespreek het teen sowel die kontroversiële standpunt dat onregmatigheid te make het met die redelikheid daarvan om die verweerder aanspreeklik te stel as die standpunt dat onregmatigheid niks met die redelikheid al dan nie van die dader se gedraging te make het nie.³⁰ Ons wil nietemin kortliks die volgende opmerkings maak. Eerstens is dit verblydend dat Mpati P hoegenaamd nie van eersgenoemde nuwe formulering van die toets vir onregmatigheid melding maak nie. Inteendeel, hy pas by implikasie die tradisionele geykte benadering toe dat die aantasting van die fisiese integriteit *prima facie* onregmatig is, welke onregmatigheid deur die aanwesigheid van 'n regverdigingsgrond, hier noodtoestand, opgehef kan word.³¹ Tweedens word aan die hand gedoen dat

27 Vgl. Neethling en Potgieter 2010:35, 90.

28 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 18.

29 2011 3 SA 274 (KH):315 (ons kursivering); sien ook *Trustees, Two Oceans Aquarium Trust v Kantey en Templer (Pty) Ltd* 2006 3 SA 138 (HHA):144; Brand 2007:80-81.

30 Sien o.a. Neethling en Potgieter 2010:58, voetnoot 120, 83-88; Neethling en Potgieter 2007:127-128.

31 Sien *Trustees, Two Oceans Aquarium Trust*:143 waar Brand AR verklaar: "Negligent conduct manifesting itself in the form of a positive act causing physical damage to the property or person of another is *prima facie* wrongful. In those cases

ten einde verdere regsonsekerheid te voorkom, die HHA hom onomwonde moet uitspreek teen Brand AR se onverdedigbare standpunt dat onregmatigheid niks met die redelikheid al dan nie van die dader se gedraging te make het nie. Dit is onaanvaarbaar dat die HHA oor so 'n belangrike beginselkwessie uit twee monde spreek.

Mpati P het oënskynlik geen probleem met die polemiese vraag of die doodslag van 'n mens deur noodtoestand geregverdig kan word nie.³² Hy aanvaar³³ klaarblyklik sonder meer op grond van die Grondwetlik verskanste reg op lewe dat die doodslag van 'n onskuldige persoon in noodtoestand geregverdig is waar die verweerder se lewe inderdaad deur die noodtoestand bedreig word. Hiermee word die standpunt in *S v Goliath*³⁴ bevestig dat die reg erkenning verleen aan die feit dat 'n persoon se eie lewe volgens die gemeenskapsopvatting vir hom swaarder weeg as die lewe van 'n ander en dat daar dus nie van 'n mens verwag kan word om eerder sy eie lewe prys te gee as om 'n ander dood te maak ten einde sy eie lewe te red nie. Nietemin moet sodanige regverdiging met die grootste omsigtigheid in die lig van die omstandighede van elke geval oorweeg word. Daarom moet Mpati P se stelling³⁵ "that there can be no greater harm than a threat to one's life" en dat doodslag in noodtoestand ter beskerming van die eie lewe daarom oënskynlik altyd regmatig sal wees, versigtig benader word. Alhoewel ons saamstem met die resultaat in sowel *Maimela* as *Petersen* waar noodtoestand die doodslag van 'n onskuldige buitestander geregverdig het by die bedreiging van die verweerder se eie lewe, kan gevalle voorkom waar daar so 'n uiters disproporsionele verhouding bestaan tussen die bedreigde lewe en die doodslag van 'n onskuldige persoon of persone – byvoorbeeld waar 'n honderd onskuldige mense gedood word ten einde die eie lewe te red – dat die vraag na die redelikheid al dan nie van die optrede nie so maklik sal wees om te beantwoord nie.³⁶ Indien bevind word dat die noodtoestandshandeling in so 'n problematiese geval wel onredelik en dus onregmatig was, kan oorweeg word om noodtoestand eerder as skulduitsluitingsgrond te hanteer.³⁷

Wat die eis van afhanklikes betref, betree die HHA voorheen onverkende terrein. Sover bekend, het hierdie hof hom nog nie uitgelaat oor die effek op die aksie van afhanklikes van 'n regverdigingsgrond ten aansien van die

wrongfulness is therefore seldom contentious." Sien bv. ook *Fourway Haulage SA (Pty) Ltd v SA National Roads Agency Ltd* 2009 2 SA 150 (HHA):156; *McIntosh v Premier, KwaZulu-Natal* 2008 6 SA 1 (HHA):7; *Stewart v Botha* 2008 6 SA 310 (HHA):314; *Transitional Council of Delmas v Boshoff* 2005 5 SA 514 (HHA):522; *Gouda Boerdery BK v Transnet* 2005 5 SA 490 (HHA):498; *Telematrix (Pty) Ltd t/a Matrix Vehicle Tracking v Advertising Standards Authority SA* 2006 1 SA 461 (HHA):468; *Mediterranean Shipping Co (Pty) Ltd v Tebe Trading (Pty) Ltd* [2007] 2 All SA 489 (HHA):494; *Minister of Safety and Security v Mohofe* 2007 4 SA 215 (HHA):218; Brand 2007 SALJ:78-79; Neethling en Potgieter 2010:47.

32 Sien Neethling en Potgieter 2010:103-104.

33 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 20.

34 1972 1 SA 1 (A):25.

35 *Maimela v Makhado Municipality*:paragraaf 20.

36 Vgl. Van der Merwe en Olivier 1989:84-85.

37 Vgl. *Goliath*:25-26; Neethling en Potgieter 2010:104, voetnoot 450, 168-169.

broodwinner se dood nie. Alhoewel ons in beginsel saamstem met Burchell³⁸ (hierbo aangehaal) dat dit by die aksie van afhanklikes gaan om 'n delik wat teenoor die afhanklikes self gepleeg is (en nie om 'n delik teen die broodwinner nie), vereenselwing ons ons desnietemin ook met die resultaat van Mpati P se bevinding dat 'n noodtoestandshandeling wat die broodwinner se dood regverdig, ook die onregmatigheid van die afhanklikes se onderhoudsverlies uitkakel. Om dit te verduidelik, moet enigsins uitgebrei word. Ten aanvang moet onderskei word tussen die tradisionele standpunt van die houe dat die aksie van afhanklikes gebaseer is op 'n delik wat teen die broodwinner gepleeg is,³⁹ en die dogmatiese – na ons mening die korrekte – standpunt dat die afhanklike se aksie gebaseer is op 'n delik wat teen homself gepleeg is.⁴⁰ Nou spreek dit vanself dat indien die tradisionele grondslag van die aksie aanvaar word, enige verweer wat suksesvol teen 'n eis van die broodwinner opgewerp sou kon word as hy geleef het, ook teen die afhanklike se eis behoort te kan slaag. Daarom bevind Mpati P dat 'n geslaagde beroep op noodtoestand wat die dood van die broodwinner betref, ook onregmatigheid teenoor die afhanklikes uitkakel. Alhoewel hierdie resultaat nie by alle verweersgronde volg as 'n mens die dogmatiese grondslag aanvaar nie,⁴¹ behoort dit in die geval van 'n regverdigingsgrond ten aansien van die broodwinner se dood na ons mening geen verskil te maak of 'n mens die tradisionele dan wel die dogmatiese benadering tot die aksie van afhanklikes aanvaar nie. Waar die verweerder byvoorbeeld die broodwinner se dood in noodtoestand (soos *in casu*) veroorsaak het, is sy handeling naamlik nóg teenoor die broodwinner nóg teenoor die afhanklike onregmatig. Teenoor die broodwinner self hef die aanwesigheid van noodtoestand onregmatig op. Teenoor die afhanklike het hierdie regverdigingsgrond vanselfsprekend geen direkte werking nie aangesien dit, wat hom betref, *res inter alios acta* is. Desnieteenstaande behoort ook die aantasting van die afhanklike se onderhoudsbelang regmatig te wees omdat die aantasting in die besondere omstandighede nie as onredelik of *contra bonos mores* bestempel kan word nie. Weens die noue verband wat daar tussen die belange van die broodwinner en dié van die afhanklikes bestaan, kan die posisie van die afhanklikes nie losstaande van die omstandighede waarbinne die broodwinner dood is, beoordeel word nie.⁴²

38 Burchell 1993:77.

39 Sien bv. *Evins*:837-838; *Brooks v Minister of Safety and Security* 2009 2 SA 94 (HHA):97-98, 100; *Union Government v Lee* 1927 AD 202:220-222; *Santam Bpk v Fondo* 1960 2 SA 467 (A):471-472; *Legal Insurance Co Ltd v Botes* 1963 1 SA 608 (A):614.

40 Sien bv. *Santam Bpk v Henery* 1999 3 SA 421 (HHA):430; *Amod v Multilateral Motor Vehicle Accidents Fund (Commission for Gender Equality Intervening)* 1999 4 SA 1319 (HHA):1326; *Du Plessis v Road Accident Fund* 2004 1 SA 359 (HHA):370; Neethling en Potgieter 2010:293.

41 Sien Neethling en Potgieter 2010:297-299.

42 Sien Neethling en Potgieter 2010:297; vgl. Van der Walt en Midgley 2005:108; Boberg 1984:733-736, 742; *contra* Van der Merwe en Olivier 1989:346-348.

4. Slotsom

Alhoewel met enkele aspekte van die beslissing in *Maimela* verskil word, verdien Mpati P se uitspraak in die algemeen instemming. Die beslissing dien naamlik as gesag daarvoor dat noodtoestand wel in ons reg as regverdigingsgrond dien wat die onregmatigheid van die handeling ophief; dat die redelikheid al dan nie van die verweerder se optrede in hierdie verband 'n belangrike, indien nie deurslaggewende, rol speel; dat doodslag in noodtoestand ten einde die eie lewe te red, regmatig is; en dat die doodslag van 'n broodwinner in noodtoestand ook die onregmatigheid van die aantasting van die afhanklike se reg op onderhoud ophief. Ons doen nietemin 'n beroep op die HHA om te poog om teenstrydige beginselstandpunte, soos in verband met die redelikheid van die verweerder se optrede as toets vir onregmatigheid al dan nie, te vermy aangesien dit regsonsekerheid in die hand werk.

Bibliografie

BURCHELL JM

1993. *Principles of delict*. Landsdowne: Juta.

BOBERG PQR

1984. *The law of delict Vol I: Aquilian liability*. Cape Town: Juta.

BRAND FDJ

2007. Reflections on wrongfulness in the law of delict. *South African Law Journal* 124(1): 76-83.

LOUBSER MM EN MIDGLEY JR (Reds)

2010. *The law of delict in South Africa*. Cape Town: Oxford.

NEETHLING J EN POTGIETER JM

2007. Noodtoestand: Regverdigings- en skuldsluitingsgrond. *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 70(4):668-672.

NEETHLING J EN POTGIETER JM

2010. *Neethling-Potgieter-Visser Deliktereg*. Durban: LexisNexis.

VAN DER WALT JC EN MIDGLEY JR

2005. *Principles of delict*. Durban: Butterworths.

VAN DER MERWE NJ EN OLIVIER PJJ

1989. *Die onregmatige daad in die Suid-Afrikaanse reg*. Pretoria: Van der Walt.